

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцеv, І. Б. Усенко, О. Н. Ярниш**

В27 **Велика українська юридична енциклопедія** : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

ISBN 978-966-937-048-8

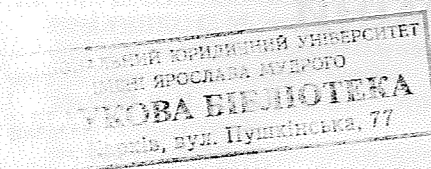
Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ;
Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац.
юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні
інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих,
хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2

- © Національна академія правових наук України, 2016
- © Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016
- © Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016
- © Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання і запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його суспільств. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувався протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

цевостях, а також губерніях зах. і Царства Польс.; 4) статут емеритальних кас цив. відомства.

Т. 4 – звід статутів про повинності, що складався з 2-х кн. і особливого дод.; кн. 1 – статут про військ. повинність; кн. 2 – статут про земс. повинності; особливий дод. – тимчасові правила для земс. установ у справах про земс. повинності.

Т. 5 – статут про прямі податки, положення про держ. квартирний податок, звід статутів про мита, звід статутів про акцизні збори.

Т. 6 – звід установ та статутів митних у 3 кн., заг. митний тариф з європ. торгівлі, конвенційний митний тариф.

Т. 7 – статут монетний, звід установ та статутів гірничих у 4-х кн.

Т. 8, ч. 1 – статут лісовий в 6-ти кн., звід статутів про казенні оброчні статті, статут про управління казенними маєтками у Зах. та Прибалтійських губерніях; ч. 2 – звід статутів рахункових у 13-ти кн.

Т. 9 – закони про стани у 2-х кн.; особливий дод. до т. 9.

Т. 10, ч. 1 – звід законів цив. у 4-х кн.; положення про казенні підряди і поставки; ч. 2 – звід законів межових у 3-х кн.

Т. 11, ч. 1 – звід установ та статутів управління духовних справ іноз. сповідань християн. та іновірних у 7-ми кн., звід статутів наук. установ та навч. закладів відомства м-ва народної освіти; ч. 2 – статут кредитний, статут про векселі, статут торг. у 3-х кн., статут судочинства торг., статут консульський, статут про промисловість у 3-х кн.

Т. 12, ч. 1 – звід установ і статутів шляхів сполучення, заг. статут Рос.

залізничних шляхів, положення про під'їзні шляхи до залізниць, статут поштовий, статут телеграфний, статут будівельний, положення про взаємне страхування від вогню; ч. 2 – статут сільс. госп-ва, положення про наймання на сільс. роботи, положення про трактирний промисел, звід статутів про благоустрій у казенних поселеннях, звід статутів про благоустрій у козац. поселеннях, звід установ і статутів про колонії іноземців в імперії.

Т. 13 – статут про забезпечення народного продовольства, статут про громад. піклування у 2-х кн., статут лікарський у 3-х кн.

Т. 14 – статут про паспорти і біглих, положення про види на проживання, статут про цензуру і друк, звід статутів про попередження і припинення злочинів, звід установ і статутів про осіб, яких тримають під вартою, звід установ і статутів про засланих.

Т. 15 – уложення про покарання крим. і виправні, статут про покарання, що накладаються мировими суддями.

Т. 16, ч. 1 – установа суд. приписів у 2-х кн., статут цив. судочинства у 5-ти кн., положення про нотаріальну частину, статут крим. судочинства у 4-х кн., правила про устрій суд. частини та провадження у суд. справах у місцевостях, в яких діє положення про земс. дільничних нач.; ч. 2 – установа місц. суд. приписів колиш. устрою, закони про судоустрій цив., положення про стягнення цив., закони про судоустрій у справах про злочини і провини.

До З. з. Р. і. не увійшли законод. акти з військ. і військ.-мор. відомства, про імп. двір. Не увійшли до нього й деякі ін. зводи та збірники законів, зокрема,

Звід місц. узаконень, що діяли в Остзейському краї; Франц. цив. кодекс, що був чинним у губерніях Польс. краю, уведений там ще у 1807; Швед. уложення 1734, що діяло в князівстві Фінляндському, вид. рос. мовою і затв. рос. імператором у 1824.

У зв'язку з падінням у 1917 царського самодержавства припинялась дія З. з. Р. і.

Лит.: Победин Е. К вопросу о юридической силе Свода законов // Журнал Министрства юстиции, 1909, № 4–6; Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права. М., 1917; Миронова И. А. Законодательные памятники пореформенного периода (1861–1900 гг.). М., 1960; Дубровина А. Б. Джерела права України в першій половині XIX ст. // Проблеми правознавства, 1966, вип. 4; История государства и права Украинской ССР, т. 1. К., 1987; Российское законодательство X–XX веков, т. 6. Законодательство первой половины XIX века. М., 1988.

В. Д. Гончаренко.

ЗЕМЕЛЬНИЙ КОДЕКС УСРР 1922 (ЗК УСРР 1922) – законод. акт, який регламентував порядок користування землями сільськогосп. призначення. ЗК УСРР 1922 був прийнятий 3-ю сесією Всеукр. ЦВК 6-го скликання 16 жовт. 1922 і затв. в остаточній ред. Президією ВУЦВК 29 листоп. 1922. Серед укр. джерел ЗК УСРР 1922 були перш за все постанова V Всеукр. з'їзду Рад «Про закріплення користування землею» від 2 берез. 1921, що була покликана законодавчо забезпечити стабільність одноособового землекористування, а також прийнятий другою сесією ВУЦВК шостого скликання «Основний закон про трудове землеко-

ристування» від 27 трав. 1922, метою якого було створення стабільних умов трудового користування землею, необхідного для відбудови і розвитку сільс. госп-ва України. ЗК УСРР 1922 містив норми не про усілякі землі, не про усі землі, а про землі сільськогосп. призначення.

В основу ЗК УСРР 1922 було покладено Зем. кодекс РСФРР, який був прийнятий того ж 1922. Проте ст. 8 ЗК УСРР 1922 встановлювалося, що зем. права та обов'язки землекористувачів і їхніх об'єднань визначаються заг. законами УСРР, цим Кодексом, узаконеннями та розпорядженнями, вид. на його розвиток, а задля зем. громад також їхніми статутами (постановами) та місц. звичаями в тому разі, коли застосування останніх не суперечить законам. Зі змісту ст. 8 ЗК УСРР 1922 випливає, що УСРР мала власне укр. зем. зак-во.

ЗК УСРР 1922 складався із Зasad (статті 1–8) і чотирьох частин («Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення»). У свою чергу, частини поділялися на відділи, які містили розділи. Загалом ЗК УСРР 1922 мав 227 статей.

Осн. найпринциповіші положення ЗК УСРР 1922 містилися у перших восьми його статтях. Так, Закон насамперед наголошував, що право прив. власності на землю, надра, води та ліси в межах УСРР скасоване назавжди (ст. 1), а всі землі в межах УСРР, у чийому б віданні вони не були, становлять власність Робітн.-Сел. Д-ви (ст. 2). Отже, ЗК УСРР 1922 встановлював, що будь-яке право землекористування було можливе тільки в результаті надання

його д-вою і за умов, визначених д-вою. Порушення права держ. власності на землю (купівля, продаж, заповіт, дарування, застава землі) заборонялись, а особи, винні в цьому, притягалися до крим. відповідальності, а також позбавлялися землі, якою користувалися (ст. 26).

Право безпосереднього користування землями сільськогосп. призначення ЗК УСРР 1922 надавав трудовим хліборобам та їхнім об'єднанням, міськ. поселенням, держ. установам і підприємствам. Кодекс встановлював, що право на користування землею для ведення сільс. госп-ва мали всі гр-ни УСРР (незалежно від статі, віросповідання, національності), які бажали обробляти землю власною працею (ст. 9). Гр-ни, що бажали отримати землю в трудове користування, наділялись землею або зем. громадами, до складу яких вони входили, або зем. органами, якщо в розпорядженні останніх перебувала запасна земля. Право на землю, надану лише в користування, вважалось безстроковим і могло бути припинене лише на підставі, визначеній законом. Напр., трудового землекористувача можна було позбавити землі в тому разі, якщо він припиняв займатися сільс. госп-вом, або у випадку необхідності зайняти землю для держ. чи громад. потреб. Тоді землекористувачеві відводилась земля в ін. місці та відшкодовувались заподіяні їй вилученням збитки.

Право на користування землею могло бути здійснене землекористувачем лише у складі зем. громади. У зв'язку з цим ЗК УСРР 1922 докладно визначав склад зем. громади, її права та обов'язки, органи управління. У Кодексі зазна-

чалось, що окрім існуючих зем. громад за громади визнаються ще й сільськогосп. комуни та артїлі, а також добровільні об'єднання окр. дворів або сукупності дворів, що відокремлені від колиш. громад. Громада була тією формою об'єднання селян, яка полегшувала насамперед органам д-ви контроль і кер-во сільс. госп-вом.

Значну увагу ЗК УСРР 1922 приділяв регламентації трудового землекористування, оскільки одноосібна форма в сільс. госп-ві на той час була переважаною. Кодекс давав детальну прав. регламентацію ін-ту сел. двору – осн. вироб. одиниці в сільс. госп-ві. Ст. 66 визначала двір як родинно-трудова об'єднання осіб, що спільно вели сільс. госп-во. Кодекс установлював умови і підстави поділу двору. Забезпечуючи стійкість трудового землекористування, ЗК УСРР 1922 вводив такі ін-ти, як трудова оренда землі і допоміжна наймана праця в трудових землеробських госп-вах. Тимчасова передача права користування землею давала можливість трудовим одноосібним госп-вам уникнути розорення у разі стихійного лиха та з ін. причин. Наймана праця допускалась за умови дотримання законів про охорону і нормування праці.

Кодекс закріплював дуже важливе право зем. громади самій обирати форми землекористування, напр., общинну, дільничну, колективну. Найсприятливіші умови забезпечувались спільному обробітку землі. ЗК УСРР 1922 регулював питання землекористування в містах, землевпорядкування і переселення.

ЗК УСРР 1922 надалі зазнав змін. У верес. 1925 ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили постанову, яка вносила

істотні зміни і доповнення до його розділу про порядок розгляду зем. справ. 27 черв. 1927 ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про зміну і доповнення Земельного кодексу УСРР». Ці зміни і доповнення були настільки значними, що, на думку деяких дослідників, означали по суті прийняття ЗК УСРР у новій ред. Вони, зокрема, стосувалися розширення прав сільс. рад з питань кер-ва сільс. госп-вом, трудової оренди землі, підсобної найманої праці у трудових сільс. госп-вах, прав і обов'язків зем. громад, нагляду за їхньою діяльністю, порядку провадження справ про землеустрій тощо.

У 2-й пол. 1920, в умовах розширення компетенції держ. органів СРСР, до складу якого входила й УСРР, в Україні почали діяти загальносоюзні акти в галузі зем. права, серед яких найбільшу вагу мали «Загальні засади землекористування і землеустрою». Вони були прийняті ЦВК СРСР 15 груд. 1928 і підтверджували непорушність виключного права держ. власності на землю. У ст. 4 вказаного нормат. акта містилися норми, що створювали засади для розширення колективізації й обмеження прав найзаможнішого прошарку селянства. У постанові ЦВК СРСР про затвердження зазначеного нормативного акта Центр. Викон. К-там союзних республік доручалось привести республік. зем. зак-во у відповідність до вимог «Загальних засад землекористування і землеустрою». Наступ. кроком на шляху до обмеження одноосібного сел. землеволодіння стало припинення з квіт. 1930 оренди землі й використання найманої праці. З цього приводу ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли 6 квіт. 1930 по-

станову «Про заборону орендувати землю і вживати найману працю в поодиноких селянських господарствах у районах суцільної колективізації». У заключній статті цієї постанови зазначалось: «6. Цю постанову видається на підставі арт. 3 постанови ЦВК і РНК Союзу РСР з 1 лютого 1930 р. «Про заходи до зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства у районах суцільної колективізації та до боротьби з куркульством» (Зб. Зак. СРСР 1930 р., № 9, арт. 105) та на вилучення з правил Земельного кодексу УСРР». В умовах розгортання в Україні насильницької колективізації сільс. госп-ва фактично перестала вживатися більша частина норм ЗК УСРР 1922.

Лит.: Земельный кодекс УССР. Х., 1922; Земельный кодекс УСРР зі змінами до 1 лютого 1928 року та з абетковим покажчиком. Х., 1928; История государства и права Украинской ССР, т. 2: 1917–1937. К., 1987; Будзилович І. Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства (до 75-річчя прийняття Кодексу) // Право України, 1998, № 2; Потапова А. В. Земельное законодательство 20-х годов XX века как способ формирования общественного сознания крестьянства // История государства и права, 2006, № 8.

В. Д. Гончаренко.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 – одна з бурж. реформ 60–70-х рр. 19 ст. у Рос. імперії, якою створювалася система місц. (земс.) самоврядування в Росії, у т. ч. і в укр. губерніях. Метою реформи було пристосування самодерж. ладу до потреб капіталіст. розвитку країни, але зі збереженням його дворянської